

Bizim eranın 552-ci ilində türk qəbilələri Bumin xanın başçılığı altında Jujan dövlətinə qarşı üsyan qaldırır tarixdə ilk türk dövlətini yaradır. Düzdür, bu vaxta qədər də türk qəbilələrinin öz dövləti olmuşdu. Həmin dövləti türklərin özlərini necə adlandırdıqları bizə məlum deyildir; Çin salnamələri və Avropa tarixçiləri həmin dövləti Hun imperiyası (Çin salnamələrində: Hun şanyüsü) adlandırır. Yeni yaranan dövləti türk mənəbləri - göytürk Orxon-Yenisey kitabələri Türk kağanlığı, yəni Türk xaqanlığı adlandırır. Bumin xan özünü yeni yaranan Türk xaqanlığının hökmdarı elan edir və İl xaqan titulu qəbul edir.

İstəmi xaqan Bumin xaqanın kiçik qardaşıdır. Əslində, İstəmi heç vaxt xaqan olmamışdır: o, bir qədər sonra görəcəyimiz kimi, Altay dağlarından qərbə Qara dənizə qədər torpaqları tutmuş, böyük bir dövlət yaratmış və de-yure həmin dövləti qardaşının adından idarə etmişdir, lakin de-facto həmin türk dövləti müstəqil daxili və xarici siyasət yeritmiş, qonşu dövlətlərlə, xüsusən İran və Bizansla müstəqil diplomatik əlaqələr saxlamış, müqavilələr bağlamışdır. Görünür, bunu nəzərə alaraq, Kül tigin və Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş böyük Orxon abidələrində qədim türk xaqanlarından yalnız bu iki nəfərin adı çəkilir, həm də İstəmi xaqan adlandırılır: «Üstdə mavi göylər, altıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumin xaqan, İstəmi xaqan (taxta) oturmuş. Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış tərtib etmiş. Dörd tərəf tam yağdı. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başlıni səcdə etdirmiş, dizlini diz çökdürmüş, şərqi Qadırkan ormanına tək, qərbə Dəmir qapıya tək yerləşdirmiş».

Türk xaqanlığı indiki Monqolustanın mərkəzində - Selenqa (türkcə: Sələne) çayının qolu Orxon (türkcə: Orxun) çayının hövzəsində (Tola çayının Orxon çayına qovuşduğu yerdə) yaranmışdır. Həqiqətən də, qədim türk Orxon-Yenisey abidələrində deyildiyi kimi, türklər qoşun çəkib dörd tərəfi, yəni şimali, şərq, cənubi və qərbi diz çökdürürlər. Türklərin qərb yürüşünə İstəmi xaqan rəhbərlik edir. Yuxarıda deyildiyi kimi, əslində, İstəmi xaqan deyil, yabğudur (ərəb dilində: cəbğü). Türk dövlət şəcərəsində yabğü xaqandan sonra ən böyük rütbədir. Adətən, türk dövləti iki qola ayrılır: bir qola şad, digərinə yabğü rəhbərlik edir, ulu xaqan isə onların üzərində durur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, üçüncü türk xaqanı Muğan xaqanın hakimiyyəti dövründə qəbul edilmiş türk törüsünə (qanununa) görə, yabğunun xaqan olmaq hüququ yoxdur; xaqan vəfat etdikdə taxta şad çıxır.

İstəmi xaqan on ox qəbilələr ittifaqının başçısı idi. Altay dağlarından şimalda yaşayan uqor qəbilələri də on ox qəbilə ittifaqına daxil idi; bu qəbilələrin bir qismi (şorlar, kumandilər və başqaları) sonralar türkləşmişdir. İstəmi sözü də türk yox, uqor mənşəlidir və əcdadın ruhu mənasını verir. Çin qaynaqlarının yazdığına görə, İstəmi xaqanın ordusunda 100 min döyüşçü vardı. Bu rəqəmin nə qədər doğru olduğunu deyə bilmərəm (adətən, çin salnamələri düşmənin sayını 8-9 dəfə artırıq göstərir), lakin bu, həqiqətdir ki, yabğü rütbəsi daşıyan sərkərdənin ordusu 100 min nəfərdən ibarət olmalı idi.

Türk xalqları tarixinin məşhur tədqiqatçısı L.N.Qumilev yazır ki, İstəmi

xaqanın qərb yürüşü 552-ci ildən sonra ola bilərdi, çünki həmin ildə abarlar (avarlar) hələ müstəqil idi və Bumin (İl) xaqanın dəfn mərasiminə hədiyyə göndərmişdi. Görünür, bu yürüş 553-cü ilin payızındı - jujanların tam məğlubiyyətindən sonra baş vermişdir. Ən inandırıcı tarix 554-cü ilin yazıdır.

Mən İstəmi xaqanın qərb yürüşünün tarixi haqqında başqa fikirdəyəm. Türk tarixçisi, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin müəllifi Yollığ tigin (734-cü ildə türk xaqanı olmuşdur) qədim türk xaqanlarından yalnız ikisini tanıyır, daha doğrusu, qəbul edir: «Üstdə mavi göylər, altıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumin xaqan, İstəmi xaqan oturmuş... Ondən sonra kiçik qardaşı xaqan oturmuş, oğlu da xaqan oturmuş. Ondən sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığından, oğlu atası kimi olmadığından, biliksiz xaqan taxta oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş».

Məlumdur ki, 552-ci ilin sonunda Bumin (İl) xaqan taxta vəfat etdikdə türk taxtına onun oğlu Qara Issık xaqan oturmuşdu. Qara Issık xaqanın hakimiyyəti heç bir il çəkmir; o, 553-cü ildə vəfat edir və taxta onun qardaşı Muğan xaqan çıxır. Türk mənəbləri bu iki xaqan haqqında bir söz belə demir. Ola bilməz ki, İstəmi xaqan Bumin (İl) xaqandan sonra daha iki xaqanın vassalı olsun və türk tarixçisi onları xatırlatmasın, təkcə Bumin (İl) xaqanı və İstəmi xaqanı xatırlatsın. Yeri gəlmişkən, onu da xatırladım ki, Muğan xaqan türk dövlətçiliyi tarixində ən qüdrətli xaqanlardan biri olmuşdur.

Bəzi qaynaqlar Bumin (İl) xaqanın 552-ci ilin sonunda yox, 553-cü ilin mart ayında vəfat etdiyini göstərir. Mənə elə gəlir ki, İstəmi xaqanın hərbi yürüşü hələ 552-ci ildə hazırlanmış və Bumin (İl) xaqanın dəfnindən sonra 553-cü il aprel

ayının sonu - may ayının əvvəllərində başlamışdır. Bu vaxt Qara Issık xaqan taxta yenidən oturmuşdu və xaqan kimi özünü hələ göstərməmişdi; o, 553-cü ilin payızında jujanları tam məğlub edir. 553-cü ilin payızı üçün İstəmi xaqan qərbdə o qədər görkəmli qələbələr qazanmışdı ki, onun şöhrəti qardaşı oğlunu kölgədə qoymuşdu. Məhz buna görə də türk tarixçisi şahzadə Yallığ tigin öz əcdadları kimi Bumin xaqan və İstəmi xaqanı təqdim edir.

Daha bir fakt, mənə elə gəlir ki, mənim fikrimi təsdiq edir. Təbərinin yazdığına görə, İran şahı Xosrov Ənuşirəvan eflatilərlə (ağ hunlarla) müharibəyə başlamazdan bir il əvvəl İstəmi xaqanın qızı ilə evlənmişdi və türklərlə farslar arasında hərbi saziş imzalamışdı. Çin qaynaqlarının yazdıqlarına görə, müharibə 555-ci ildə başlamışdı. Deməli, Xosrov Ənuşirəvan İstəmi xaqanın qızı ilə 554-cü ildə evlənmişdir. 554-cü ildə İstəmi xaqan Mərkəzi Monqolustanda yaşasa idi, hələ üstəlik qardaşı oğlunun (Qara Issık xaqanın yox - o, 553-cü ildə vəfat etmişdi; Muğan xaqanın) tam vassalı olsa idi, İran şahı Xosrov Ənuşirəvanla bu qədər yaxın əlaqəyə girə bilməzdi. Görünür, İstəmi xaqanın qılıncının qüdrəti sayəsində türklər artıq 554-cü ildə Orta Asiyada - İranın bilavasitə qonşuluğunda - hegemon qüvvə olmuşdur. Məhz buna görə də Xosrov Ənuşirəvan İstəmi xaqanın qızı ilə evlənmişdi. Qədim zamanlarda nikahın siyasi məqsədlərlə həyata keçirildiyini nəzərə alsaq, bu fakt daha məntiqi mənə kəsb edir: İran şahı İstəmi xaqanın qızı ilə evlənməklə, həm öz dövlətinin sərhədlərini türk hücumundan qoruyur, həm də türk qılıncının qüdrətindən eflatilərlə müharibədə istifadə edirdi.

İstəmi xaqanın qərb hərbi yürüşünün 553-cü ildə, yaxud 554-cü ilin yazında başlanmasının tarix baxımından bir o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Türk orduları 555-ci ildə «Qərb dənizinə», yəni

TÜRK ƏRƏNLƏRİ

Aral dənizinə çatırlar. Firdovsi məşhur «Şahnamə» əsərində İstəmi xaqanın dövlətinin sərhədlərinin Çindən Ceyhun (indiki Amu-Dərya) və Güzlərun (indiki Sır-Dərya) çayları sahillərində uzaqlığını yazır. Türk ordularının qısa müddətdə bütün mərkəzi Qazaxıstanı, Cətisuyu və Xorəzmi işğal edir. Lakin 555-ci ildə türk ordularının yürüş sürəti zəifləyir. İstəmi xaqanın ordusu Aral dənizinin şimal sahillərində sarmat-alan qəbilələrinin nəsiləri olan xionitlərin, uqor qəbilələrindən olan varların və indiki macarların ulu babaları olan oqorların, yaxud uqurların ciddi müqavimətinə rast gəlir. 558-ci ildə türklər həmin qəbilələri darmadağın edərək Volqa sahillərinə çıxırlar. Məğlub edilmiş var və xionit qəbilələri türklərin təqibindən xilas olmaq

İstəmi xaqan

İSTƏMİ XAQAN

üçün Volqa çayını keçir və vahid avar (əsl avarlardan, yəni abarlardan fərqləndirmək üçün bu yeni xalqı tarixçilər bəzən «yalançı» avarlar da adlandırırlar) xalqı şəklində birləşir. Türk qoşunları Volqa çayının qərb sahillərinə keçir. İstəmi xaqan deyir: «Avarlar quş deyildir ki, havada uçaraq türk qılıncından xilas olsunlar, onlar balıq deyildir ki, suya cumub dənizin ənginliklərində itsinlər. Onlar yer üzündə dolaşırlar. Eflatilərlə işimi qurtardıqdan sonra avarlara hücum edərəm və onlar mənim qüdrətimdən qaça bilməzlər». Beləliklə, türklərin eflatilərlə gözlənilən müharibəsi avarları bütünlüklə qırılmaqdan xilas edir. Avarlar sonralar Avropanın hərbi-siyasi həyatında görkəmli rol oynayırlar.

561-ci ildə İstəmi xaqan Eftali dövlətinə qarşı fəal hərbi əməliyyatlara başlayır.

560-cı ildə Soğda vasitəsilə İrana gedən türk səfirliyinin üzvləri eflatilər tərəfindən qılincdən keçirilir, yalnız bir atlı xilas olub səfirliyin məhv edilməsi xəbərini İstəmi xaqana çatdırır. Xaqan bütün qoşunlarını toplayıb cənuba yürüş edir. Türk ordusunun avanqardı (ön dəstələri) Çar (indiki Daşkənd) şəhərini tutur və bütün əhalini qırır. Sonra türklərin əsas qüvvələri Çirçik çayını keçib Maymurq (Zərəfşan çayından cənubda Səmərqənd yaxınlığında şəhərdir) yaxınlığında ordunun avanqardı ilə birləşir. Eftali ordusunun əsas qüvvələri Buxara yaxınlığında cəmlənmişdi. Lakin Eftali hökmdarı Qaftar düzən yerdə bərabəri olmayan türk süvarisi ilə görüşməyə cəsarət etməyib dağlara çəkilir və Nesef (indiki Karşı) yaxınlığında türklərlə döyüşə girir. Nesef yağın-lığındakı döyüş 565-ci ildə baş verir və eflatilərin bütöyün darmadağın edilməsi ilə nəticələnir. Beləliklə, türklər bütün Orta Asiyayı işğal edirlər. Soğdahlılar türk hakimiyyətini həvəslə qəbul edir və türklərə sidq-ürəkdən qulluq edirlər.

Eftalilərlə müharibə bitdikdən sonra bəzi (əsasən, iqtisadi) səbəblər üzündən türk-İran ittifaqı pozulur. İranla müharibə üçün tutarlı bəhanə lazım idi. İstəmi xaqan farslardan tələb edir ki, onlar əvvəllər eflatilərə verdikləri xəracı indi türklərə versinlər. Xaqanın gözlədiyi kimi də olur - Xosrov Ənuşirəvan türklərin tələblərini rədd edir. 568-ci ildə türk süvari ordusu sürətlə Amu-Dərya çayını keçir və Curcandakı ticarət şəhərləri və portlarını tutur. Lakin farsların hələ V yüzillikdə eflatilərə qarşı çəkdiyi sərhəd möhkəmləndirilmiş məntəqələri türk süvari ordusu üçün keçilməz sədd olur. Türklərin hücumu dayanır və ordu 569-cu ildə Soqdiannaya qayıdır. 571-ci ildə xaqanlıqla İran arasında sülh müqaviləsi bağlanır. Müqəviləyə əsasən Soqdianna türk dövlətinə ilhaq edilir. Sülh müqaviləsindən sonra İstəmi xaqan bütün qoşununu cənubdan qərbə keçirir və Qafqaz istiqamətində hücumu keçir. 567-571-ci illər ərzində türk orduları bütün Şimali Qafqazı işğal edir, Qara dəniz və Don çayı hövzələrində Bizans dövləti ilə sərhədə çıxır.

576-cı ildə Valentinin başçılıq etdiyi Bizans elçiliyi türk dövlətinə gəlir, lakin elçiliyi İstəmi xaqan yox, onun oğlu Turksaif qəbul edir. Bu zaman türk dövləti ilə Bizans imperiyasının arası dəymişdi. Buna görə də Turksaif Bizans elçisi ilə kobud rəftar edir. Qaynaqların yazdıqlarına görə, Turksaif Valentin, ümumiyyətlə, bizanslıları yalan danışmaqda təqsirləndirib deyir: «...siz romalıların çoxlu dili var. Siz bir dilinizlə mənə, o biri dilinizlə mənim qullarım xionitləri aldadırsınız. Sizin hökmdarınız mənimlə dostluq haqqında danışmalar apardığı, mənim öz ağalarından qaçmış qullarım

olan xionitlərlə isə müqavilə bağladığı üçün lazım olan vaxt cəzasını alacaqdır. Ancaq türklərin təbəələri olan varxionetlər mən istəyən zaman yanıma gələcəklər... Nə üçün siz romalıları mənim Bizansa göndərdiyim səfirləri Qafqazdan keçirib aparırsınız və mənə inandırmağa çalışırsınız ki, onların getməsi üçün başqa yol yoxdur. Siz bunu ona görə belə edirsiniz ki, yolun çətinliyi üzündən mən Roma əyalətlərinə hücum etməyim. Lakin mənə dəqiqliklə məlumdur ki, Dikapr çayı haradadır, İstr çayı haraya tökülür, Evr çayı harada axır və mənim qullarım xionitlər hansı yollarla Roma imperiyasına getmişlər. Sizin gücünüz də mənə məlumdur. Mənə isə günəşin ilk şüalarından başlamış qərb hüdudlarına qədər bütün dünya baş əyir...»

576-cı ildə türklər Bizans torpaqlarına hücum edir, Bosporu tutur, Krıma soxulurlar, lakin Bizans qoşunları tərəfindən oradan sıxışdırılırlar. Onda onlar Qafqazın Qara dəniz sahili ilə Bizansa hücum etməyə təşəbbüs göstərirlər, ancaq bu təşəbbüs də uğursuz olur. Türklər Zaqafqaziya daxil ola bilmir, təkcə Şimali Qafqazın düzənliklərində və Dağıstanın dağətəyi hissəsində Dərbənddə möhkəmlənirlər.

İstəmi Xaqan 576-cı ildə vəfat edir.

Əbülfəz
RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri
doktoru,
professor

